

A magyaros arisztokrata nevelés (1848–1867)

Írásom célja, hogy történeti megközelítésben, szubjektív dokumentumok segítségével ábrázoljam az Andrássy, az Apponyi és a Zichy családok nevelési szokásait. Munkámmal Virág Irén Az arisztokrácia neveltetése Magyarországon című doktori értekezésének kutatásait kívánom folytatni, amely az 1790–1848 közötti korszakot öleli át. Folytatásként tehát az 1848 és 1867 közötti időszakkal foglalkozom részletesebben.

Kutatásomban két egymással összefüggő kérdéskört vizsgállok meg három családra kiterjedően. Virág Irén disszertációjában kifejti, hogy az 1830-as évektől tetten érhetőek nemzeti elemek az arisztokraták képzésében, utalva ezzel a magyar sajátosságokra és a nyelvre. Szeretném megvizsgálni, hogy folytatódik-e ez a tendencia a fiatalabb generációban is. Ezzel párhuzamosan az arisztokraták külföldre is nyitottak maradtak. Az európai arisztokraták szoros kapcsolatban álltak egymással, így a kultúrák is keveredtek. A kapcsolattartáshoz tehát elengedhetetlen volt a jó nyelvtudás. Kutatásomban rávilágítok, mennyire kerül előtérbe a családokban az idegen nyelv elsajátítása.

Kutatásom során az Andrássy család életébe a *Levelek az Andrássy házból* című kötet (Schmall, 2007) nyújt bepillantást. A kötet egy angol nevelőnő, Mary Elizabeth Stevens 5 éves magyarországi tartózkodását írja le naplószerűen. Az Andrássy család szolgálatában álló huszonéves lány levelezés útján folyamatosan tartotta a kapcsolatot édesanyjával és nővérével, ebből született tehát ez a mű. Apponyi Albert gyermekkorának bemutatásakor két saját maga által írt memoárt vettem alapul. Az egyik *Emlékirataim* címmel jelent meg 1922-ben, a másik *Élmények és emlékek* címmel 9 évvel később. A Zichy család életéről dolgozatomban Zichy Géza (1912) *Emlékeim* című művének első kötetéből gyűjtöttem, amelyet a zongoraművész 62 éves korában kezdett el írni.

Az arisztokrácia megítélése

Igen ellentmondásos kép mutatkozik meg a 19. század második felében az arisztokrácia hazájához fűződő viszonyában a szakirodalom alapján. Lakatos Ernő (1942) szerint az arisztokrácia (I) anyagilag a 19. század második felében továbbra is a legerősebb rend maradt, ők birtokolták az ország területének 40 százalékát, áldozatkészségben és a közért való munkában mégsem versenyeztek a reformkor nemzedékével. Legkiválóbb tagjai – gróf Széchenyi Béla, gróf Teleki Sámuel – ezért is nem a politikai munkásságukkal, hanem inkább földrajzi kutatásaikkal tűntek ki. Kimagasló politikai tehetségként csupán gróf Apponyi Albertet és idősebb gróf Andrássy Gyulát emeli ki (Lakatos, 1942). A legtöbb család valóban nemzetek felettinek tekintette magát, tehát a birodalom arisztokráciájának, azonban az Andrássy, Széchenyi, Batthyány és Zichy családok a magyar társadalom vezetésére való elhivatottságukat emelték ki. Ezért is válhattak ezen családok tagjai az ország vezető politikusaivá (Fónagy, 2001).

Hanák Péter (1993) megállapítása szerint a túlnyomó többség a mérvadó elitben üres és élödsdi életet élt. Keveset törődött személyesen birtokával, sokkal inkább a külföldi utazásokkal, fővárosi szórakozásokkal, a politikai és közéleti díszelgésekkel, lóversenyekkel és vadászatokkal töltötték idejüket. Mocsáry Lajos liberális nézeteket valló politikus (1826–1916) 1855-ben írt röpiratában igen egyoldalú képet alakít ki róluk: „Dölyf és sivár élvadászat e kasztnak jellege. Befutja az egész világot élveket vadászni, s nem helyezi büsz-

keségét abban, hogy a népnek vezére, gyámja, oktatója legyen. Mit bánják ők, akármilyen az alatt állók sorsa, nekik hozzá semmi közük, nekik unokájuk unokái is éppen olyan magas állású urak lesznek, mint maguk.” (idézi: *Szabad*, 1976, 2. o.)

Hanák Péter szerint a mintegy 250–300 családból álló magyar arisztokrácia a Habsburg Birodalom arisztokráciájának a részét képezte, így nincs nemzethez és néphez kötve. (2) Külföldi nevelők gondolatvilágában nevelődtek, nem jártak magyar iskolába, s ha be is álltak később a hadseregbe, nem hatott rájuk a nemzeti szellem. Többségük később külföldön élt, az '50-es években jó részük még a nyelvünket sem értette. A magyar nyelv nem tudását a közélet az előkelőség jelének tekintette, és ha egy arisztokrata mégis magyarul szólalt meg, annak hírértéke volt. Véleménye szerint magyarrá tehetné volna őket a magyar közélet levegője, azonban a felsőházban az 1850-es években sok az üres hely. Hiába kötelezte tehát számos törvény és leginkább a szokásjog a részvételre a főrendeket. A képviselőházba, ha be is választatták magukat, nem ők vettek részt az üléseken, hanem gazdatisztjeik, ügyvédek. Mindezek nyomán nem alakult ki bennük a nemzeti öntudat (*Hanák*, 1993). Ugyanakkor Dobszay Tamás szerint már a harmincas években megfigyelhető a nemzeti öntudat erősödése, ekkor kezdtek magyarul tanulni nyelvtanároktól, de még így is rosszul beszéltek magyarul a főrendi tagok (*Dobszay és Fónagy*, 2003).

Szellemi nevelés a források alapján

Az arisztokraták többsége a vizsgált időszakban familiáris nevelésben részesült. Kicsi koruktól kezdve külföldi dajka és nevelő gondoskodott megfelelő szintű nevelésükről. Az iskoláskort elérve házitanítót fogadtak melléjük, és többségük csupán a felsőoktatás szintjén kapcsolódott be a nyilvános oktatásba. A nevelés formái örök témaként újra és újra felbukkannak a nevelés történetében. Különösen érzékenyen jelenik meg ez a téma az arisztokrácia körében, hiszen az áttérés lassú fordulata a 19. század folyamán ment végbe. Már a korszak pedagógiai gondolkodói a házi és a tanodai nevelés összevetésekor igen súlyos hátrányként említik meg a magánnevelés kapcsán a hazafias érzelmek kialakulásának hiányát. Ugyanakkor Felméri Lajos nem csupán az iskola feladatának tartja a nemzeti nevelést, ennél sokkal szélesebb körű hatásról van szó, ami magában foglalja a gyermekszoba, a háztáj, a szülőföld, az iskola, az egyház, a sajtó, a költészet, a művészet, a tudomány és a politikai intézmények hatását is. Nem lehet elmenni a nemzeti játékok, a viselet, a történelem megismerése és a hagyományok mellett, amik befolyásolják a gyermek nemzethez kötődő viszonyát (*Felméri*, 1890). Mindezen motívumokat figyelembe véve a vizsgált arisztokraták az elemzett művek alapján igen hazafias szellemű nevelésben részesültek.

Andrássy Gyula nevelése

Az idősebb Andrássy Gyula igen gondos nevelésben részesült. Minden iskolai képzésnél fontosabb volt azonban rá nézve az a korszak, amelyre ifjúsága esett. Mozgalmas időszak volt ez, melyben a nemzetért felbuzduló közszellem uralkodott. Az idősebb Andrássy, akinek apja is az ellenzékhez tartozott, magáévá tette a kor eszméit, melyek hosszú pályáján mindvégig irányították. Még az ifjúkor szórakozásai közt sem feledkezett meg politikai hivatásáról (*Gerő*, é. n.). Apja példáját követve idősebb Andrássy Gyula korán beavatta gyermekeit az aktuális politikai ügyekbe. Ifjabb Andrássy Gyula, édesapja szándékait követve, hozzá hasonlóan diplomata akart lenni. Ehhez elengedhetetlen volt a kiváló nyelvtudás. Az angol nevelőnő leveleiből is kiderül, hogy az Andrássy gyerekek a francia és az angol nyelvben voltak igazán járatosak. Erről egyaránt gondoskodtak a *bonne-ok* és az angol nevelőnő. Hazájához fűződő érzelmeit is megemlíti a

nevelő: egyik levelében dühödt magyarnak nevezi, aki igen nagyra tartja a becsületet. Gyűlölt az ifjú Andrássy mindent, ami német, ellenben rengeteg történetet ismert a magyar zászlóról, a lovakról és a honvédekről, akik 1848-ban fegyvert fogtak hazájukért (Schmall, 2007). Tehát már fiatalon hazafias eszméket vallott. Hazafias érzelmeiről Szalai Miklós (2003, 9. o.) így nyilatkozik: „Az ifjú Andrássyban mély nyomokat hagyott a magyar nemzeti liberalizmus nagy nemzedékéhez tartozó apjának a közügyekkel szembeni odaadása”

Apponyi Albert nevelése

Apponyi nagymamája, mint Zichy, hiába tartozott az egyik legrégebb magyar családhoz, a Mária Terézia korabeli arisztokrata életstílusnak köszönhetően egy szót sem értett magyarul (Apponyi, é. n.). Amíg az egy generációval

Hanák Péter szerint a mintegy 250–300 családból álló magyar arisztokrácia a Habsburg Birodalom arisztokráciájának a részét képezte, így nincs nemzet-hez és néphez kötve.² Külföldi nevelők gondolatvilágában nevelődtek, nem jártak magyar iskolába, s ha be is álltak később a hadseregbe, nem hatott rájuk a nemzeti szellem. Többségük később külföldön élt, az '50-es években jó részük még a nyelvünket sem értette. A magyar nyelv nem tudását a közélet az előkelőség jelének tekintette, és ha egy arisztokrata mégis magyarul szólalt meg, annak hírértéke volt.

fiatalabb Széchenyi Istvánnak vagy Batthyány Lajosnak, az akkori arisztokrata világ életrendje szerint, külön meg kellett tanulniuk a saját anyanyelvüket, a konzervatív szellemű Apponyi családban magyar anyanyelven nőtt fel Apponyi Albert, de már gyermekkorában tökéletesen megtanulta a nyugat-európai nyelveket (Apponyi, 1922).

Egy hétéves korában történt anekdotából kiderül, hogy művelt, francia szellemben nevelkedett nagymamája kisebb vizsga elé állította, felmérve a francia nyelvtudását, sőt a családban a rokonok születésnapján ezen a nyelven adtak elő a gyermekek színdarabokat is (Apponyi, é. n.). Valakitől tehát tanult a gyermek franciául, de ezt nem hangoztatja emlékirataiban. Kiemelt helyet foglalt el a francia mellett a német nyelv is. Nem jelentett számára gondot áttérni erre a nyelvre, amikor Kalksburgba került, hiszen már előtte is tökéletesen beszélte azt. Ugyanez igaz a latinra is, amelyet egy év alatt sajátított el (Apponyi, 1922). Gyermekkorában gyakran hallgatta édesapja beszélgetését politikus társaival, ami felébresztette benne azt a vágyat, hogy latin tudásában hasonló fokra jusson. Ez megfelelő motivációt nyújtott

számára, így hihetetlen gyorsasággal elsajátította a nyelvet. A latint ebből kifolyólag nem is tekintette tantárgynak, anyanyelvi szinten olvasta a könyveket, írta dolgozatait és tartott beszédeket. Visszaemlékezésében megemlíti, hogy a törvények olvasásánál politikusként nagy hasznára vált (Apponyi, é. n.). Az utolsó gimnáziumi években görög tudása is majdnem utolérte a latint. Az angol akkor még nem szerepelt a nevelési programokban, de mire az egyetem alatt tanulmányútra ment, az olasz mellett azt is elsajátította (Apponyi, 1922).

Magyaros nevelését már-már gyanúsán túlhangsúlyozza memoárjaiban a konzervatív politikus, Apponyi György fia. A család sokáig külföldön élt, mivel édesapja 1848 márciusába lezorult a politikai cselekvés színteréről. 1853–54 és 1854–55 telén Dél-Tirolban, Greisben és Bozen mellett laktak, a nyári hónapokat pedig Schwarzauban töltötték,

ahol a Wurmbrand-kastélyt bérelték (Apponyi, é. n.). Dacára annak, hogy egész gyermekkorát külföldön töltötte, szülei gondoskodtak arról, hogy magyarságtudata kifejlődjön. 11 éves koráig tanulmányait magyar nyelven folytatta egy művelt magyar pap vezetésével. Ez volt az első nyelv, amit megtanult, ami akkoriban ritkának számított. Szülei ahhoz a nemzedékhez tartoztak, akik nem sajátították el tökéletesen a magyar nyelvet, a némettel sokkal jobban elboldogultak. Apja azonban, aki Tolna megyében kezdte politikai pályáját, nagyon szépen beszélt a nyelvet (Apponyi, 1922). Már gyermekkorában megismerkedhetett hazája történelmével és politikai helyzetével. Édesapja megengedte neki, hogy főrangú vendégeivel – gróf Szécsen Antallal, báró Sennyei Pállal, gróf Dessewffy Emmillel – folytatott tanácskozásai alatt gyermeke ott kucorogjon a szoba sarkában. Bevallása szerint magyarsága az apai házban izzó szenvedéllyel fejlődött, és nem is képzelhette el, hogy valaki magyarabb lehessen, mint apja (Apponyi, é. n.).

Egy gyermekkori anekdota is bizonyítja, mennyire fontos volt számára a magyarsága. Édesapja hagyatékában találta meg első leveleit, melyben evési zavarait osztja meg édesapjával. Egyik levelében így fogalmaz: „Ha valamire azt mondják, hogy magyar étel, akkor rögtön megeszem.” Azonban egy étellel mégis meggyűlt a baja Apponyinak, amit a következő levelében szövé tesz: „nem tudom elhinni, hogy ez csakugyan magyar étel!” (Apponyi, 1922, 26. o.). Születés- vagy névnapok alkalmával gyakran tartottak színi előadásokat a gyermekek a család barátainak és a környékbeli lakosoknak. Ezek egy része magyarul zajlott, amiből sokan nyelvi akadályok miatt alig értettek valamit, mégis hatalmas sikert arattak vele (Apponyi, 1922). Egy másik történet összefügg gyermekkori dührohamaival, amit majd a konviktusban a társak segítségével, éppen az ő csipkelődéseikkel tudott legyőzni. Amint megtudták társai, hogy Bécsben született, rögtön utána kiabálták: „Hiszen te nem is vagy magyar: Te bécsi vagy!” (Apponyi, 1922, 31. o.) A magyarságára büszke fiataalt ez a mondat mindig ki tudta hozni sodrából.

Felmerülhet azonban kérdésként, hogy Kalksburgban végzett tanulmányai alatt csorbult-e magyarságtudata. Ez mindig is kényes pontját képezte Apponyi politikai pályájának, így nem meglepő, hogy politikai arculatának világossá tétele érdekében nyomatékosan foglalkozik ezzel a kérdéssel emlékiratában. Az iskola gondoskodott a 25–30 magyar diákjáról, hiszen biztosított egy magyar páttert, akivel a magyar nyelvet és irodalmat alaposan megtanulták (Apponyi, 1922). Hetenként kötelező magyar nyelv és irodalom órákat tartottak a magyar növendékek számára. Ezenkívül a nyári hónapok alatt a magyar páter vezetésével nagy sétákat szerveztek, amikor lehetőségük nyílt a magyar nyelv gyakorlására (Apponyi, é. n.). Iskolatársaival minél több időt akartak szentelni magyar tanulmányaiknak, így az érettségi előtti nyári szemeszterben engedélyt kaptak, hogy egy órával korábban kelhessenek, időt nyerve a magyar irodalom megismerésére. Rajongott a magyar költőkért, és igyekezett ezeket társai között is népszerűsíteni azzal, hogy német jambusokra lefordította Vörösmarty *Áldozat* című művének utolsó három felvonását (Apponyi, 1922).

Minden évben előadtak egy hazafias történelmi színdarabot az intézet házi színpadán, amit persze a többség a nyelvi korlátok miatt nem is értett, de a dolog népszerűségét ez nem csökkentette. Bár iskolai évei egybeestek a Bach- és Schmerling-korszakkal, úgy nyilatkozik, hogy nem érte őket semmiféle sértő atrocitás, mely magyarságukat célozta volna. Hiába jártak a tüzes magyar fiúk osztrák többségű iskolába, sohasem került sor politikai okokból gyökerező összetűzésre (Apponyi, é. n.). A jezsuita atyák nem léptek fel a magyar diákok nemzeti érzelmeinek megnyilvánulása ellen, bizonyára azért, mert Magyarország későbbi politikai vezetőit látták bennük (Kiss, 1986).

Érdekes volt számomra, hogy édesapja, bár aulikus arisztokrata volt, hazafias neveltetését hangsúlyozza visszaemlékezéseiben. Felmerülhet kérdésként, hogy hogyan egyeztethető össze az udvarhűség és a hazafias érzelmek. Külföldre járt iskolába, mégis a magyar nyelv volt, amit először elsajátított. Sajátos kettősség figyelhető meg ebben az esetben.

Zichy Géza nevelése

Egyértelmű azonban Zichy Lipót – a szabadságharcban honvédhuszár ezredes – hazájához fűződő viszonya, amit egész családjának közvetít. Az általam vizsgált két másik arisztokratához hasonlóan Zichy Géza is magánnevelésben részesült, a gimnáziumot Pozsonyban végezte el, de csak mint magántanuló, majd az egyetemen kapcsolódik be a nyilvános iskolai képzésbe. Pozsonyban végezte el a jogakadémiát is.

Zichy Géza korántsem volt annyira tudatos a nyelvművelés terén, mint Apponyi Albert. Volt francia nevelőjük a lengyel születésű gróf személyében. Öt évesen első szerelmével már franciául tudatta érzéseit. Bár emlékiratában nem szól német nyelvű tanítóról, valószínűleg ezt is bírta szülei által. Egyik betegsége alkalmával három nyelven beszélt álmában (*Zichy*, 1912). Ez a három nyelv feltehetőleg a magyar, a német és a francia lehetett.

Zichy Géza magyaros nevelésével kapcsolatban ki kell emelni, hogy a magyar az első nyelv, amit elsajátított. Az 1850-es évek végén a család remélte a kiegyezést Ausztriával. Magyar dalok hangoztak fel, a ruhák, a színház mind a magyarságot szimbolizálták. Az ellenállás kifejezéséként megszűntek a rangkülönbségek és megnyíltak a börtönajtók (*Zichy*, 1912). Ebben a felfokozott helyzetben a magyaros neveltetése abban mutatkozott meg leginkább, hogy amikor körülötte minden magyar és nemzetiszínű volt, csak azt bánta, hogy nadrágja nem volt magyaros. Irigykedett bátyjára, Ernőre, aki már a másodikat koptatta akkoriban. A legkisebb Zichy azonban megoldotta a dolgot, hiszen 3 pengőt fizetett inasuknak, aki ezért átalakította pantalonját. Zichy így emlékezik vissza: „három legszebb emléke életemnek: első szerelmem, első rendjelem, első magyaros nadrágom” (*Zichy*, 1912, 84. o.). Mi sem fejezheti ki jobban ennél, hogy mennyire fontos volt Zichy számára magyarságát, hovatartozását megmutatni.

Összegzés

Az elemzett művek alapján mindhárom arisztokrata ifjú nevelésében jelentős szerepet kapott tehát az idegen nyelv tanítása. Az Andrássy és Zichy családok külföldi nevelőkre bízta gyermekeik ez irányú fejlesztését, a nyelvzseni Apponyi Albert pedig részben nevelőktől, részben kalksburgi tanáraitól és tanulmányútjai során sajátította el azokat. Emellett az ifjakat igen hazafias szellemű nevelésben részesítették. Valószínűleg az édesapák pozíciója nyomja rá minderre bélyegét. Andrássy Gyula a kiegyezés utáni első kormány miniszterelnöke volt, míg Apponyi György konzervatív politikus, udvari kancellár, 1849-től Bécsben a főurakból alakított ellenforradalmi csoport elnöki tisztségét töltötte be, Zichy Lipót pedig honvédhuszár ezredes volt a szabadságharcban. Legalább két politikai oldalt jelenítettek meg: a '48-ast és a kiegyezést pártolót, sőt Zichy erősen katolikus, konzervatívabb, ellenben Andrássy kevésbé vallásos, és liberálisabb nézeteket vallott. Ugyanakkor a visszaemlékezésekből és a nevelőnő naplójából arra következtethetünk, hogy a nemzeti jelleg mindhárom családban tetten érhető, Apponyinál túl is hangsúlyozva.

A családokról elmondható, hogy nem a Hanák Péter (1933) által emlegetett üres és léhűtő életet éltek, hanem megpróbálták követni a reformkori nemzedéket áldozatkészséggel. Ezt a hazafias érzetet adták át gyermekeiknek is. Az ifjak későbbi pályája is igazolja ezt: ifjabb Andrássy Gyula politikai pályára lépett, 1906 áprilisa és 1910 januárja között belügyminiszterként tevékenykedett, ő töltötte be utolsóként az Osztrák-Magyar Monarchia közös külügyminiszteri posztját (*Szalai*, 2003), míg gróf Apponyi Albert az 1867. évi osztrák-magyar kiegyezést követő dualista korszak egyik emblemikus magyar politikusává vált (*Szarkai*, 2007). Zichy Géza jelentőségét pedig abban látja az utókor, hogy minden esendőségével együtt a hazai kultúra fejlődését tartotta szem előtt, mecénatúrájával magyar tehetségek kibontakozását segítette elő (*Zichy*, é. n.).

Írásomban három arisztokrata család nevelési szokásainak bemutatására vállalkoztam az 1848 és 1867 közötti időszakban. Nem az egész korszakra érvényes megállapítások szerepelnek tehát munkámban a kis elemszám miatt, hanem kizárólag az Andrássy, az Apponyi és a Zichy családok nevelési hagyományainak összehasonlítására törekedtem. Véleményem szerint a forrásbázis kibővítésével nem csupán hiánypótló lehet ez a munka a neveléstörténetek számára, hanem reményeim szerint gazdagítja a korszak megértését is.

Jegyzet

(1) Az arisztokrácia körébe tartoztak mindazok, akik legalább bárói, grófi vagy hercegi címet szereztek, azaz akik a mágnások rendjébe tartoznak, és az országgyűlésen ekként voltak jelen. A korban körülbelül 300 család rendelkezett főnemesi ranggal, azaz a vagyon, a társadalmi befolyás és a jogi státus ennyi családról mondható el. A nagybirtokos és az arisztok-

rata fogalma nem feleltethető meg egymásnak maradéktalanul, hiszen a 19. században a hivatali vagy katonai érdemekért kapott főnemesi rangokhoz már nem járt birtokadomány.

(2) Ugyanakkor mégis nemzethez van kötve, hiszen lakhelyeik szerint lehetettek képviselők is.

Irodalom

Apponyi Albert (é. n.): *Élmények és emlékek*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest.

Apponyi Albert (1922): *Emlékirataim. I. Ötven év: ifjúkorom – huszonöt év az ellenzékben*. Pantheon, Budapest.

Dobszay Tamás és Fónagy Zoltán (2003): A rendi társadalom utolsó évtizedei. In Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Osiris Kiadó, Budapest. 83–102.

Felméri Lajos (1890): *A neveléstudomány kézikönyve*. Ajtai Albert Könyvnyomdája, Budapest.

Fónagy Zoltán (2001): *Modernizáció és polgárosodás 1849–1914*. Csokonai Kiadó, Debrecen.

Gerő Lajos (é. n., szerk.): *Pallas Nagy Lexikona*. Digitális változat. Arcanum – OM EISZ, 2009. 10. 23-i megtekintés, www.om.hu/eisz

Hanák Péter (1993): *Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. Úri Magyarország*. ELTE szociálpolitikai tanszékei – Hischler Rezső Szociálpolitikai Egyesület – T-Twins Kiadó, Budapest. 18–28.

Kiss Endre (1986): Apponyi, a politikus és ideológus. *Történelmi Szemle*, 29. 1. sz. 6–22.

Lakatos Ernő (1942): *A magyar politikai vezetőréteg (1848–1918)*. "Élet" Irod. és Nyomda, Budapest.

Schmall Alexandra (2007, szerk.): *Levelek az Andrássy-házból (1864–69)*. General Press, Budapest.

Szabad György (1976): A társadalmi átalakulás folyamatának előrehaladása Magyarországon (1848–1867). *Válóság*, 5. sz. 2–8.

Szalai Miklós (2003): *Ifjabb Andrássy Gyula élete és pályája*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest.

Szarka László (2007): Modernizáció és magyarosítás. A Lex Apponyi oktatás- és nemzetiségpolitikai olvasatai. *Korunk*, december, 13–29.

Virág Irén (2007): *Az arisztokrácia neveltetése Magyarországon, 1790–1848*. Doktori értekezés. Kézirat. Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományok Intézete, Debrecen.

Zichy Géza, gróf (é. n.): In Színészkönyvtár. 2009. 08. 23-i megtekintés, <http://www.szineszkonnyvtar.hu/contents/p-z/zichyelet.htm>

Zichy Géza (1912): *Emlékeim*. I. Franklin, Budapest.

Munkácsi Edit

Debreceni Egyetem,
pedagógia – történelem szak